

GODINE RATA

Roden je 2. aprila 1928. godine u Subotici, od oca Stevana, iz Starog Bečeja i majke Irme, rođene Senta, iz Vilanja (Mađarska). Rat 1941. zatekao ga je u Beogradu, gde je pohađao treći razred Prve muške realne gimnazije. U holokaustu je izgubio roditelje, bake, stričeve, tetke i najveći deo rodbine.

Posle rata, upisao je u Novom Sadu šesti razred gimnazije, a ispit zrelosti položio 1948. godine. Iste godine započeo je studije biologije na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, a diplomu stekao 1953. godine. Zaposlenje i mogućnost postdiplomskog usavršavanja pružio mu je Republički zavod za zdravstvenu zaštitu u Sarajevu. Godine 1964. odbranio je doktorsku disertaciju sa područja humane parazitologije i promovisan u stepen doktora bioloških nauka. Zatim je usledio izbor u zvanje naslovnog docenta.

Godine 1970. preselio je u Suboticu u kojoj je, u Zavodu za zdravstvenu zaštitu, radio do odlaska u penziju. U zvanje višeg naučnog saradnika izabran je na Medicinskom fakultetu u Novom Sadu. Oženjen je. Supruga Olga je penzionisani biohemičar. Ima ćerku Sanju takođe lekara, specijalistu mikrobiologa.

Supruzi Olgi posvećuje svoje uspomene jer mu je ona, po njegovim rečima, olakšala da ih kroz život nosi i podnosi, dok u ćerci vidi jedinog čuvara njegovih sećanja i njegovih korena.

POSLEDNJI BAR-MICVA U PREDRATNOM BEOGRADU

U subotu, petog aprila 1941. godine, u Beogradu je osvanuo lep, sunčan dan. Naši ukućani su od rano na nogama, jer su u toku poslednje pripreme za doček gostiju. Dan mog Bar-micva.

Prethodni časovi učenja, kod mladog rabina Kaufmana, daju svoje plodove: u sinagogi, u Kosmajskoj 19, ritual se odvija po planu. Sinagoga je punija no što je uobičajeno. Rodbina, prijatelji raznih konfesija (i naš komšija Nemač) popunjavaju sedišta. Sa svih strana odzvanja: „Škajah“. Prati me očev pogled, dok sa talitom oko vrata silazim od Tore.

Kuća je puna gostiju, sve do iza ponoći. Sedim u fotelji, prebacio sam nogu preko noge, da istaknem moje prve pantalone sa dugačkim nogavicama.

Sutradan ujutro, 6. aprila, bude nas sirene, fijuk „štuka“ i eksplozije bombi. U podrumu višespratnice nagađamo sa susedima da li podrum može da izdrži udar bombe. Otac hrabri majku, baku i mene.

Posle prvog talasa, otac odlazi da se javi u vojsku, a majka, baka i ja sedimo, malo u podrumu – malo u stanu (u zavisnosti od nemačkog vazduhoplovstva). Napokon, komšija Nemač nas savetuje da se evakuišemo na selo. Pojavilo se iz okolnih sela dosta seljaka sa konjskim zapregama. Nude prevoz i smeštaj van Beograda (za solidnu naknadu). Prihvatamo priliku i dospevamo u Banat, blizu Pančeva, u Starčevo.

Dani su prolazili, rat je uveliko započeo. Vermaht je stacioniran u Pančevu. Osećamo se bespomoćno, ne znamo šta da preduzmemo. Objektivno, naša situacija postaje opasna, jer nemamo racionalno objašnjenje za naš produženi boravak u Starčevu. Mi se deklariramo kao Mađari, ali se javljaju prve sumnje u naš „mađarski“ identitet. Ne usuđujemo se da krenemo u Beograd, upravo zbog našeg stvarnog identiteta. Izgledalo je da nas samo čudo može spasiti. Tako se i desilo: pojavio se moj otac.

Otac je, kao vojnik, zarobljen. Po zarobljavanju, Nemci su izvršili selekciju zarobljenika po nacionalnom kriterijumu. Pripadnike „savezničkih nacija“ (Mađare, Hrvate, Bugare itd.) puštali su kućama, ukoliko dokažu svoj nacionalni identitet. Provera nije bila temeljita. Otac se izjasnio kao Mađar pa je, zahvaljujući svom prezimenu, materinjem jeziku i „arijevskoj“ fizionomiji, pušten iz zarobljeništva. Dobio je i objavu nemačke vojne komande, koja mu je obezbedila slobodno

kretanje „na putu do svog doma“. Došao je u Beograd, od suseda Nemca saznao gde smo izbegli – i našao nas. Otac odmah sagledava rizik našeg daljeg boravka u Starčevu. Istog dana vraća se u Beograd, nalaži ostalu rodbinu i uspostavlja kontakt sa mađarskim vojnim izaslanstvom u okupiranom gradu. Dvojica oficira prihvataju da nas, za poveću svotu novca, prokrijumčare vojnim kamionom u Bačku, u mađarsku okupacionu zonu. Naravno, znali su ko smo i šta smo.

Posle dva dana, naš domaćin nas doveze iz Starčeva do pristaništa u Pančevu. Otac nemarno mahnu svojom objavom i ukrcavamo se u brod za Beograd. U Beogradu se iskrcavamo kroz špalir Nemaca i domaćih policajaca, bez zaustavljanja. Samo jedan letimičan pogled na očevu objavu...

Po prethodnom dogovoru, kamion mađarske vojske čeka nas na pristaništu. Smeštaju nas pod ciradu – i polazimo. U Petrovaradinu, ustaše pokušavaju da izvrše pretres kamiona. Mađarski oficir odbija i naređuje svojim vojnicima da repetiraju puške. Ustaše odustaju. Skela se ljulja Dunavom – i stižemo u Novi Sad, u mađarsku okupacionu zonu. Nastavljamo vožnju do Srbobrana (Szenttamás), gde je očev brat posedovao drvaru. Po dolasku nastaje opšte grljenje i radost. Bili smo spašeni, bar privremeno.

Mađarski vojni kamion se, potom, vratio u Beograd i prevezao u mađarsku okupacionu zonu i ostalu rodbinu, uključivo i sve njihovo i naše pokušstvo. Razume se, uz naplatu.

MAĐARSKA OKUPACIJA

U mađarskoj okupacionoj zoni (kao uostalom i u celoj Mađarskoj) odnos vlasti prema Jevrejima je tokom 1941. godine bio još relativno snošljiv. Naravno, u poređenju sa NDH i okupiranom Srbijom. Podmitljiva birokratija obezbedila nam je lažna dokumenta i legalizovala naš boravak u Srbobranu. Otac je radio u stričevoj drvari, a ja pohađao IV razred srednje škole.

Iz tih dana pamtim batine koje sam povremeno dobijao. Nacionalno svesni mađarski momci su grupno, na meni, dokazivali svoju rasnu nadmoć i izivljavali svoj patriotski zanos.

Svake večeri porodica je sedela oko radio-aparata i crpla nadu iz emisija BBC. Razloga za optimizam nije bilo. Nemačke trupe su napredovale u Sovjetskom savezu, saveznički brodovi tonuli, Evropa bila pregažena, a Engleska rušena akcijama Luftwaffe.

Januar 1942. bio je izuzetno hladan. Živa u termometru retko se pela iznad -20° C. Škole ne rade. Gotovo sve aktivnosti u varošici su zamrle, a kuća se napušta samo u slučaju preke potrebe. Tu dremljivu atmosferu, jednog jutra, prekida zvuk doboša lokalnog telala. Obznajuje do daljnjega, niz zabrana: napuštanje naselja, napuštanje stana, upotrebu telefona, slanje poruka i slično. Prekršiocima zabrane preti se prekim sudom. Vršice se racija.

Bili smo uznemireni, ali ne i uplašeni. Već smo čuli nešto o zabrani putovanja u Novi Sad i neka mesta u Šajkaškoj, gde su, prema zvaničnim saopštenjima „uspešno likvidirane izolovane četničke bande“. Niko nije slutio, da se iza ove kratke i neupadljivo plasirane eufemističke formulacije kriju hiljade pobijenih bačvanskih Jevreja, Srba i Roma oba pola, od dece do staraca. Reč „racija“ tumačili smo kao organizovanu poteru protiv prekršioca javnog reda i poretka. Sebe nismo uvrstili u ovu kategoriju pa se, shodno tome, nismo osećali ugroženi.

Andrija Darvaš u mladosti

Po mom saznanju, racija u Srbobranu nije do sada posebno opisana. Ja sam je ovako doživeo...

Oko podne, u naš dom ulaze četiri naoružana žandara (sa bajonetima na puškama). Pretresaju stan (navodno traže oružje). Zatim svi ukućani (otac, mati, očev brat i sestra, dve bake i ja) bivamo sprovedeni u mesnu građansku školu. U jednoj učionici vrše lični pretres i zvanično uzimaju očev i moj pererez. Nezvanično, u već otežale žandar-ske džepove sele se naši satovi, naliv pera i sadržaj novčanika. Pljačkaju rutinski, bez vidljive nelagodnosti.

Lica privedena pre nas (procenjujem – oko stotinu) okrenuta su prema zidu i stoje nepomično. Svaki pokret se kažnjava udarcem kun-

dakom. Posle „pretresa“ pridružuju nas ostalima. Tokom dana privode sve nove i nove ljude i učionica se puni.

U večernjim satima se vrši odvajanje „krivaca“ od „nedužnih“. Selekciju vrši „komisija“ lokalnih Mađara. Svako privedeno lice se poimenično proziva i staje pred katedru gde zaseda komisija. Po predviđenom scenariju „nevini“ će ići u „malu sobu“, a „krivci“ u „veliku sobu“. Možemo svi da posmatramo selekciju.

Optužba protiv većine privedenih Srba je glasila „četnik“ ili „dobrovoljac“. Kvalifikacija nije obrazlagana i predstavljala je istovremeno i presudu (velika soba). Kvalifikacija „Jevrejin“ je sama po sebi vodila u veliku sobu. Uz nekolicinu Srba, u „malu sobu“ su dospele i moje dve bake (stare oko 80 godina), jedine od prisutnih Jevreja.

Od „sudnice“ do „velike sobe“ stajao je špalir vojnika i iz sve snage tukao i šutirao „osuđene“. Žene, deca i odrasli su stizali (neki dopuzali) do „velike sobe“, prebijeni do krvi.

Sledila je noć. Stajali smo nepomično i slušali povremeno škljocanje mitraljeza postavljenog na katedri. Vojnici su se zabavljali.

Usred noći, odnekud su doveli jednog starog penzionisanog učitelja (Rozenberger ili Rozenberg po prezimenu). Bio je poznat i omiljen u Srbobranu. U svom starinskom žaketu, sa cvikerom na uzici i kamašnama, delovao je kao vaskrsli lik iz doba Franje Josipa. Nije se odvajao od svog slušnog aparata, u vidu pozamašne trube koju je prislanjao na jedno uvo. Dočekan je s povećim šamarom. Pao je, slomio cvikere i ispustio svoj slušni aparat. Ni jedno pitanje nije mogao da čuje – ni jedan odgovor nije mogao da dá. Tukli su ga, tukli i vikali: „...ti si taj učitelj koji je u školi zlostavljao našu mađarsku decu...“ Stari učitelj nije ništa razumeo, ali je sve tišim glasom ponavljao: „Gospodo, pa kakav je ovo nesporazum, ...ja sam učitelj...“ Napokon je utihnuo. Odnose ga. Niko ga više nije video.

Sutradan su nas odveli na železničku stanicu, smestili u vagone i prevezli u Bačku Topolu. Internirali su nas u logor, koji se nalazio između Bačke Topole i Bajše, u kojem smo proveli tri meseca.

Pustili su nas u maju 1942. godine, bez obrazloženja. Vraćamo se u Srbobran i još smo izvesno vreme pod oficijelnim policijskim nadzorom, što podrazumeva, obavezno javljanje u policijsku stanicu. Napokon, i to prestaje. Stric i otac ponovo otvaraju drvaru i nastavljaju posao. Ja nisam mogao da nastavim redovno školovanje. Dospeo sam u rubriku „napustio školu“. Ipak, u svojstvu vanrednog učenika, ujesen 1942, polažem u Budimpešti IV razred, a 1943 godine, u Debrecinu, V razred gimnazije.

Period između povratka iz logora u Bačkoj Topoli, pa sve do 19. marta 1944. godine, predstavlja za moju porodicu i mene vreme relativne sigurnosti. Drvara nam obezbeđuje egzistenciju, a ja se uz instruktažu pripremam za ispite i uživam u beletristici. BBC nam svake večeri podgreva nadu. Redovno preleću savezničke eskadrile. Pometnja je jedino nastala kad je oca posetio vojni pozivar.

Jevreji u Mađarskoj nisu služili vojsku pod oružjem, već su mobilisani u radne bataljone. To je značilo fizički rad na vojnim ili privrednim objektima, ili čišćenje minskih polja na istočnom frontu – pretežno svojim telima. Služba je obavljana u sopstvenom civilnom odelu, sa vojničkom kapom i žutom trakom. Komandni kadar su sačinjavali mađarski oficiri i podoficiri. Tretman je bio surov.

Otac je svoj rok (nekoliko meseci) proveo u svojstvu posilnog kod jednog oficira. Glancao čizme i mač, prao i peglao rublje i „sređivao“ mu kartaške dugove. Pri rastanku, oficir mu je čak pružio ruku i oprostio se rečima: „Sine (bio je oko 20 godina mlađi od mog oca!), da su svi Jevreji tako pristojni kao ti, procvetala bi ova naša napaćena otadžbina...!“ Očeva „pristojnost“ približila nas je finansijskoj katastrofi...

LOGORAŠ BROJ 58179

Dana 19. marta 1944. godine nemačka vojska je okupirala Mađarsku. Vlast je u zemlji preuzela vlada, spremna da u Mađarskoj sprovede „konačno rešenje jevrejskog pitanja“. Postojeći protivjevrejski zakoni, u roku od nekoliko dana, dopunjuju se novim uredbama. Donose se propisi: o sekvestru na jevrejsku imovinu; obavezi nošenja žute zvezde; kretanje na javnom mestu se ograničava; zabranjuju se putovanja, itd.

Stričeva drvara se zatvara, nosimo žute zvezde, a po očevoj sugestiji, majka i tetka šiju sedam ruksaka za porodicu. Krišom, noću, otac i stric prenose neke stvari susedima, a nešto se i zakopava. Dani protiču sumorno, noći u nesanici. Radio su nam uzeli odmah po ulasku nemačkih trupa.

Dana 26. aprila, u stan ulaze nekolicina mađarskih žandara. Zatiču nas za ručkom. Kažu: „Dovršite ručak na miru, vaš poslednji ručak u kući...“ Zatim sačinjavaju zapisnik o preuzimanju novca i nakita, te popis namirnica.¹

---

¹ Original zapisnika sam posle rata našao u opštinskoj arhivi Srbobrana – i sada je u mom posedu. Sličan zapisnik, sastavljen kod mog strica, ustupio sam Jevrejskom muzeju u Beogradu.

Naposletku zapečate stan, a nas sprovode na zbornu mesto Jevreja Srbobrana. Dva žandara idu ispred a dvojica iza nas. Reakcije prolaznika sa strane su različite: neki se smeju i pokazuju prstima, neki se uozbilje, neki se drže kao da ništa ne primećuju, a neki izdaleka skreću u poprečnu ulicu...! Jedino nam prilazi jedan očevo poznanik, Mađar. Pozdravlja, rukuje se i želi sreću...

Kasno popodne, konjskom zapregom sprovode nas u Bečej. Tu je, u opštinskoj sali, sabirni centar za Jevreje srednje Bačke. Noć protiče uz viku policajaca u civilu. Zahtevaju sakriveni novac i nakit, a prete streljanjem.

Sutradan nas železnicom prevoze u Segedin i smeštaju u već prepunjenu tamošnju sinagogu. Smeštamo se na pod i obezbeđujemo porodični prostor za spavanje. Snalažljiviji razapinju kanap među stubovima, te pomoću obešene ćebadi, odeće ili krpa pokušavaju da obeleže svoj prostor i sačuvaju privid privatnosti. Straža ne zalazi u sinagogu i dvorište. Čuvaju nas spolja.

Jevreji Segedina su još kod svojih kuća. Obavezni su da nas hrane. Svakog dana u podne, pod nadzorom čuvara, donose nam provijant. Znaju da je njihova sloboda privremena. Donose nam najbolju domaću hranu u više nego dovoljnoj količini. U sinagogi se formira neka vrsta samouprave, te se red održava.

Među zatočenicima ubrzo dolazi do raslojavanja.

Starija generacija deluje slomljeno. Dani im prolaze u razmeni crnih slutnji. Mnogi su apatični i povlače se u sebe.

Pobožni se drže zajedno. Mole se, u za to određeno vreme, uz ritualne pokrete.

Mlada generacija između 16 i 20 godina veoma brzo se adaptirala na novo stanje. Upoznavanja su neformalna, a druženja po afinitetu, najčešće intelektualnom.

Moje društvo sedi u jednom ćošku dvorišta i diskutuje o Frojdu ili Adleru, ili neko recituje prevod Bodlera ili Žeraldija. Gotovo svako je poneo po neku knjigu. Jedan momak, Kalman, je imao violinu i poneku žučnu raspravu prekida zvucima Monti-čardada, što izvodi maestralno. Ne prihvatamo objektivnu stvarnost i uživamo u intelektualnom nadmetanju.

Društvo je mešovito i nastaju simpatije. Skriveni osmesi, poduži stisak ruku, zagrljaji u mračnim ćoškovima, priče o životu. Kasnije, neki su snagu crpli – i preživeli – zahvaljujući tim poslednjim nežnostima. Poneko je pred smrt, kao poslednju misao, evocirao te poslednje dane bliskosti...

Posle dvadesetak dana, iz Segedina nas sele u Baju, u jednu bivšu fabriku nameštaja. Atmosfera postaje napeta, lebdi slutnja. Predosećamo nešto loše. Kruže razne glasine, među kojima i ta da se „ubija gasom tamo negde“. U to niko ne veruje, ali napetost raste.

Posle oko 6–7 dana odvođe nas na železničku stanicu, gde čeka dugačka kompozicija teretnih vagona. I nemački vojnici.

Počinje ukrcavanje.

Uplašeni smo, ali Nemci deluju dobroćudno. Nenaoružani, učtivi, neki čak i ljubazni. Predusretljivo pomažu pri ukrcavanju starijih osoba. Nema požurivanja, nema ružnih reči. I tako je hiljade i hiljade ljudi krenulo u smrt bez panike, ispraćeno sa „bitte“ i „danke“.

Vagoni su izvana zabravljani i kompozicija kreće. Rešetkasti prozori isprepleteni su bodljikavom žicom. Kroz njih gledamo ravnice, našu, panonsku. Pastiri čuvaju stada i gađaju nas kamenjem. Vagoni odzvanjaju od udara.

Poslednji pozdrav iz Mađarske.

U vagonu je kibla koju koristimo sa neizrecivim osećanjem stida. U dva-tri navrata staje kompozicija. Vojnici formiraju polukrug oko voza, u rukama su im uperene mitraljete. Puštaju nas iz vagona, da u određenom polukrugu ispraznimo kible, a i sebe. Starci, deca, žene i muškarci čuče, oborenog pogleda. Nemačke komande su odsečne. Ni traga početnoj uljudnosti.

Ne znamo gde smo, niti kuda idemo. Nazivi stanica nam zvuče češki ili poljski.

Posle oko tri dana putovanja, kroz prozor vagona ugledali smo veliko naselje baraka, i ljude u prugastim, robijaškim odelima. Voz usporava i staje. Vagoni se otvaraju i dočekuje nas špalir naoružanih vojnika sa uperenim oružjem. Vojnici drže pse koji besno laju i zatežu lance. Odjekuju komande: „Nemojte stvari nositi sa sobom, dovešće ih za vama kamion! Stari i bolesni neka sačekaju kola sa oznakom Crvenog krsta! Muškarci, formirajte redove na jednoj strani, a žene na drugoj strani perona!“

Probija se više desetina logoraša u prugastim odelima i formiraju redove u duhu izdatih naređenja. Čutljivi su, ne odgovaraju na pitanja i tek poneki procedi kroz stisnute usne: „Opreделите se za rad“.

Jednu moju baku, teško pokretnu, ostavljamo da sačeka prevoz. Boji se, oseća se napuštenom, ali majka je umiruje – obećava brz susret. Druga baka, majka i tetka se udaljavaju, staju u red sa ostalim ženama. Pratimo ih pogledom dok možemo.

Kolona muškaraca napreduje i napokon, svaki pojedinačno, staje pred jednog oficira SS (po naknadno viđenim slikama, verujem – dr Mengelea). Štapićem nemarno mahne prema desnoj strani. Otac, stric i ja odlazimo u zadatom pravcu, u kolonu mlađih i snažnijih ljudi. Vode nas pred jednu zgradu gde se skidamo potpuno goli. Šišaju nam sve kosmate delove tela. Ulazimo u kupatilo kroz jedna, tuširamo se, i izlazimo kroz druga vrata. Dobijamo neki veš, robijaško odelo, kapu i cipele sa drvenim đonom. Pre oblačenja mažu nas pod miškama i oko polnih organa nekom tečnošću – kažu – protiv vašiju. Vode nas, zatim, u jednu praznu betoniranu prostoriju gde nepomično sedimo do jutra. Nadziru nas dva stara logoraša. Onako uzgred, zbog „nediscipline“, jednog od nas tek pristiglih batinaju do smrti. Tišinu u više navrata prekidaju logoraši – kuriri. Traže da li ima blizanaca. Obećavaju odličan smeštaj i hranu u bolnici. Zavidimo blizancima. Ne znamo da su to zamorci u istraživačkim projektima Mengelea.

Ujutro nas smeštaju u barake sa širokim ležajima od dasaka, na četiri sprata. Svaki ležaj služi za deset logoraša, pod uslovom da svi leže na svojoj desnoj ili levoj strani.

Saznajemo od starih logoraša da smo u Poljskoj i da se logor zove Aušvic-Birkenau. Pitamo za odeljenje za starije žene. Jedan poljski logoraš nam nemarno pokazuje gust dim iz velikog širokog dimnjaka: „Eno ih, izlaze...!“ Ne shvatamo. Pitamo dva druga logoraša, u prolazu – šta to spaljuju, te se širi taj posebno sladunjav miris? Smeju se kiselo: „Zar ne prepoznajete miris rodbine?“ Tek tada smo shvatili situaciju. U šoku smo. Ne uspevam da zaplačem. Emocije su mi blokirane. Započinje proces transformacije čoveka u logoraša. Proces, gde etičke i moralne norme kao i emocije ustupaju mesto biološkom nagonu preživljavanja. To jeste proces ali napreduje brzo i neminovno.

Prolazi dan za danom. Ne vrše našu registraciju, niti dobijamo lični broj, a to bi trebalo da je uobičajeni postupak posle selekcije. Stari logoraši predviđaju da ovakav postupak ukazuje na skori premeštaj u neki drugi logor koji će preuzeti funkciju matičnog logora. Zapravo, u Aušvic smo dovezeni samo radi selekcije i eliminacije nepotrebljivih!

U međuvremenu navikavam se da spavam na daskama, da cipele koristim kao jastuk i da svakog jutra i večeri stojim mirno po 2–3 sata na „apell“ (prebrojavanje logoraša). Navikavam se na logorsku hranu: ujutru 1/2 litre „čaja“ ili „kafe“, u podne jednu litru supe od stočne

repe ili neke trave, a uveče parče hleba i margarin veličine malog prsta. Kao posude, za čaj ili supu, služe stari lavori ili nokširi.

Verbalna komunikacija među logorašima raznih nacionalnosti, vodi se logorskim žargonom. To je rečnik od stotinak nemačkih, ruskih, poljskih, jidiš i francuskih reči. Po potrebi se neka reč ili pojam zamenjuju gestikulacijom. Žargon se usvaja za nekoliko dana i služi svrsi.

Po posleratnom uvidu u logorsku dokumentaciju, u Aušvic sam stigao 30. maja 1944, a transportovan (zajedno sa ocem i stricem) u Buhenvald, 6. juna 1944. godine.

Buhenvald postaje naš matični logor. Ovde nas evidentiraju, slikaju i dobijamo brojeve koje prišivamo na bluzu i pantalone. Vakcinišu novopristigle – sve istom iglom.

Po ustaljenoj praksi, iz matičnog logora, šalju se grupe logoraša na mesta gde postoji potreba za radnom snagom.

Sredinom juna transportuju me, sa povećom grupom logoraša, u jednu razrušenu fabriku blizu Jene. Radno vreme je dvanaest sati (plus apell), sedam dana u nedelji, uz već opisanu hranu i smeštaj. Nismo vični fizičkom radu, pa nas obilno "stimulišu" batinama i spektakularnim ubijanjima „za primer“.

Otac i stric su odvedeni u Magdeburg po sličnom zadatku i rade pod sličnim uslovima.

Posle nekoliko dana razbolim se. U priručnoj ambulanti, lekar logoraš, Francuz, konstatuje upalu pluća. Sticajem niza okolnosti ne ubijaju me, već vraćaju u Buhenvald, u logorsku bolnicu. Tamo su lekari takođe logoraši – Francuzi. Lekova nema, ali me neguju. Zvuči neverovatno, ali za desetak dana sam prezdravio. Od najranijeg detinjstva sam uzimao časove francuskog jezika, jer su roditelji bili planirali da studiram u Parizu. San im se nije ostvario, ali znanje jezika mi je, verujem, spasilo život.

Posle uspešnog bolničkog tretmana, premeštaju me u jednu od invalidskih baraka. Tu borave invalidi, često bez ruku ili nogu, nesposobni za rad. Povremeno nas posećuju komisije Crvenog krsta. Ove barake služe za demonstraciju „nemačke humanosti“, te kao očigledan demant „neprijateljske propagande“ o ubijanju logoraša nesposobnih za rad. Tu se srećemo otac i ja. Saznajem da je teško ranjen u Magdeburgu, tokom napada savezničke avijacije. Vraćen je kao invalid u Buhenvald. Bio je prilično oronuo, ali mu je naš susret vratio nešto životne energije. Pothranjivao sam u njemu iluziju da je, možda, majka preživela selekciju i da će se posle rata porodica opet sastati! Našao sam

načina da koliko-toliko poboljšam našu ishranu – dobrovoljni noćni rad u logorskoj kuhinji, trgovina duvanom, preprodaja obuće ili odeće sumnjivog porekla i slično.

Zbližio sam se s trojicom sunarodnika, dvojica su bila iz Transilvanije, a jedan iz Budimpešte, svi mojih godina. Jedan bez noge, a druga dvojica bez po jedne ruke. Patili su kako zbog svoje invalidnosti tako i zbog zlostavljanja drugih logoraša. U Buhenvaldtu nije bilo mnogo Jevreja, ali im je „rejting“ bio na samom dnu nacionalne hijerarhije, kao i u drugim koncentracionim logorima. Verbalno i fizičko maltretiranje Jevreja predstavljalo je vid zabave za druge, pretežno poljske, ukrajinske i ruske logoraše. Invalidi su bili lak plen...!

Sastajali smo se često, inicirali diskusije sa intelektualnim pretenzijama, recitovali, pevušili poznate šlagere i prepričavali svoje uspomene i planove. Simulirali smo „život“ i deo vremena provodili kao normalni ljudi.

Vesti sa fronta teško dopiru do nas. Ipak, ima dosta indirektnih znakova da je Nemačka na ivici snaga. Preleti savezničkih aviona su svakodnevni. Pozivaju se logoraši nemačke krvi da se dobrovoljno jave u vojsku, uz oprostaj svih ranijih grehova. Pozivaju se logoraši nejevreji da dobrovoljno daju krv. Nagrada: cela salama. Napokon, podvrgavaju se kontroli logoraši iz invalidskih baraka. Sve koji imaju ruke i noge uvrštavaju u sposobne za rad.

Sredinom decembra 1944. godine opraštam se od oca i mojih prijatelja. Sa više stotina drugih logoraša, dospevam u jedno malo mesto – Berga am Elster. Nalazi se u severoistočnom delu Nemačke, naizgled idilično i nenačeto ratom.

Smeštaju nas u jedan mlin van funkcije. Spava se na već opisanim ležajevima od dasaka na četiri sprata. Tesno priljubljeni jedni uz druge pokušavamo da se zagrejemo. Radi se po 12 sati, i noću i danju. Pneumatskim čekićem bušimo rupe u jednom brdu – navodno, gradi se neka podzemna fabrika. Nemački radnici vrše miniranja, a mi iznosimo kamenje ili ih tovarimo u vagonete. Rad je težak, tempo neizdržljiv, batinanja stalna, hladnoća nesnošljiva, a odeća tanka, hrana slaba i nedovoljna. Čim neko izdahne, najbliži logoraši ga smesta razodenu i navuku odeću. Predradnik mrtvacu ovlaži prsa i mastiljavom olovkom, velikim ciframa, ispiše na telu logorski broj. Uobičajeni postupak u svim logorima, jer se na „apell-u“ i leševi prebrojavaju. Apell se održava posle rada i ponekad traje više sati, u stavu mirno, na snegu, ledu ili kiši. Smrtnost je visoka i dvonedeljno dovoze popunu, nove logoraše.

Posle posla i apell-a prisutna je dilema: leći i spavati na gornjim ili donjim spratovima ležajne konstrukcije. Gore je toplije, ali se umorni logoraš retko budi u slučaju potrebe i pomokri se na one ispod sebe. Onda slede obilne batine. U obratnom slučaju je hladnije, a i logoraš se često budi mokar.

Tako prolazi nešto više od dva meseca. Iz grupe sa kojom sam došao u Bergu, malo je živih. Umiru na poslu, umiru pod batinama, umiru u snu. Jedva se krećem, a radim u polusvesnom stanju. Pretvaram se u živi kostur. Toliko smo iscrpljeni da možemo zaspati i u hodu. Na posao idemo i vraćamo se u redovima od po pet logoraša, držimo se pod ruku. Prvi, treći i peti hodaju budni, a drugi i četvrti hodaju i spavaju.

Krajem februara 1945. godine, tokom uobičajene selekcije, ulazim u kategoriju „muzlman“.²

Vraćaju me u Buhenvald, gde ponovo dospevam u invalidsku baraku. Istog dana me posećuje jedan logoraš, Srbin iz Srbobrana. Daje mi parče hleba i pola glavice luka. Ćuti, ćuti, pa mi kaže: „Otac Ti je umro pre dve nedelje...“ Potapšao me je po ramenu i otišao.

Sada sam ostao potpuno sam. Sakupio sam još deset Jevreja i uz nekog ponavljao: „Jisgadal, ve jiskadaš“ me rabo...“

Tragao sam za okolnostima očeve smrti. Jedino sam pouzdano saznao da je, posle mog odlaska, postao apatičan. Izgubio je nadu da je majka preživela, a nije verovao ni u moj povratak. Možda je osećao težinu jedne pogrešne odluke: kada smo napustili Mađarsku, u Vinernojštatu su Nemci otvorili vrata vagona i dali deset minuta da razmislimo – ko se dobrovoljno javlja za zemljoradnju na seljačkim posedima može da se iskrca, skupa sa članovima porodice. Otac je bio protiv svakog dobrovoljnog javljanja! Nije otac imao sreće ni u izboru prijatelja. U Magdeburgu, do ranjavanja, radio je zajedno sa svojim najboljim prijateljem iz Srbobrana. Sticajem okolnosti, taj prijatelj je, od strane Nemaca, imenovan za predradnika (Vorarbeiter). Od tog časa, otac postaje njegov glavni objekt batinanja! Verujem, izgubio je volju za životom.

Mene premeštaju u novu baraku. Ispostavlja se da, tu, hranu deli jedan Dalmatinac. Oslovim ga na srpskom. Samo me je pogledao i prošao. Od tada, pa nadalje, moje sledovanje postaje obilnije, moja supa je gušća, parče hleba deblje...! Malo se oporavljam.

---

2 Logorski žargon. Oznaka za čoveka koji je pri kraju života od iscrpljenosti. Koren izraza, verovatno, potiče od nemačke reči Muschl (školjka) i Mann (čovek). Smisao: školjka čuva oblik i posle gubitka sadržaja. U domaćoj literaturi izraz „muzlman“ se često prevodi kao „musliman“.

Tokom marta, raspoloženje u Buhenvaldu postaje napeto. Iz daleka se čuju topovi. Prolaze dani, a grmljavina topova postaje sve glasnija. Čuju se i mitraljezi. Ne znamo da li će nas žive predati saveznicima. Kraj je blizu, ali je ishod za nas neizvestan.

Jednog jutra, krajem marta ili početkom aprila 1945, logoraše iz jednog dela logora zvanog Kleinlager, doteruju do same kapije Buhenvalda. Formiraju kolonu od, procenjujem, više hiljada logoraša i, opkoljene stražom, brzim koracima, teraju putem za Vajmar. Mnogi su iscrpljeni, ili su invalidi, i zaostaju. Sve zaostale streljaju. Put je, iza nas i levo i desno, obeležen leševima u prugastim odelima. Stižemo u Vajmar, na železničku stanicu. Po sto ljudi smeštaju u svaki vagon. Krećemo...

Tu prestaju moja sećanja u kontinuitetu. Svest oscilira između jasnih slika i potpunog mraka. Ostali su fragmenti bez vremenskog redosleda. Tako ih i iznosim.

Put je trajao između 10 i 20 dana.

– Povremeno Nemci otvaraju vagon. Zbijemo se u jedan kraj i pojedinačno prelazimo u drugi kraj vagona. Ko ne može da hoda, streljaju ga na licu mesta. Leševe umrlih, zajedno sa tek streljanima, odnosimo u ćebet u zadnji, „mrtvački“ vagon. Odnosenje je i prilika da se uzgred načupa malo trave za hranu, ili ovlaže usta ako pada kiša.

– Saveznička avijacija pogađa našu lokomotivu. Stojimo i čekamo. Saveznici mitraljiraju. Mnogo je mrtvih logoraša. Pune se „mrtvački vagoni“. Na sledećoj stanici ih otkaače...

– Nemci se više ne voze u posebnom vagonu iza lokomotive. Raspoređeni su po dvojica u vagonima logoraša. Sede kod otvorenih vrata. Ima vazduha.

– Pruga je svakog časa u prekidu. Čekamo dugo, vozimo se, pa opet čekamo...!

– Puni smo vaški. Logoraši trebe vaške, odnosno – love ih i jedu...

– Glad i žeđ su užasni. Neki mažu usne sopstvenom mokraćom.

– Odnekud dobijamo vode. Grabež. Uspevam da dođem do dvatrigutljaja...!

– Kible nema. Okruženi smo sopstvenim i tuđim „proizvodima“.

– Masovno umiru. Ne usuđujemo se da leševe iznosimo iz vagona. Ko se spotakne, biva streljan. Leševi ostaju i raspadaju se kraj nas.

– Jedan logoraš se menja sa stražarom: za posudu vode daje svoj zub sa zlatnom krunom. Nemač mu bajonetom iščacka zub, pa donosi vodu.

– Stoji kompozicija u Čehoslovačkoj, na jednoj stanici. Elegantna plava dama, u šeširu, pregovara sa nemačkim oficijom. Uskoro seljaci

donose hranu za vojnike, a nama burad sa kuvanim krompirima. Nemci nam ih dele. Celo selo je na stanici i gleda nas. Dobijamo i vode...

– Pričam sa jednim mladim Poljakom. Zarobljeni partizan. Glasan je. Nemač, sa vrata vagona, diže pušku, i – pucanj. Mozak Poljaka se prosu po podu. Pruža se nekolicina gladnih ruku...!

– Staje kompozicija. Odjekuje komanda: „Alles raus...“ (svi napolje!). Puzimo do vrata vagona i ispadamo na zemlju. Pada kiša. Svi guraju ispucale usne i jezik u lokve. Oko sebe zapažamo logoraše, čak su i oni zapanjeni našim izgledom. Šapću nam da smo u Dahauu. Balujemo do neke barake, dobijamo supu i vodu. Čujemo artiljerijsku paljbu. Potpuno gubim orijentaciju u vremenu i prostoru. Sećam se samo zatvaranja vrata i zabrane napuštanja barake...

– Vrata barake su otvorena i puzimo ka izlazu. Stoje američki vojnici. U njihovim očima užas. Jedan stoji sa strane i povraća. Skamenjeni su.

– Stojim potpuno go dok me peru šmrkom. Zatim, iz jedne pumpe, zasipaju belim prahom. Kažu DDT. Šišanje i brijanje.

– Voze nas ambulantom kolima. Nalazim se na nosilima. Vojnici su veoma pažljivi. Smeštaju svakog posebno u belo namešten krevet. Kažu – američka vojna bolnica.

– Spavamo ili ležimo u polusvesnom stanju. Lekari, injekcije, infuzije, vizite, pažljivo odabrana hrana ispunjavaju naš dan. Svi patimo od dizenterije. Smrtnost je visoka.

Za nekoliko dana svest mi se postepeno izbistrila. Razlikujem dan od noći, razgovaram sa susedima. Levo leži jedan Austrijanac, a desno jedan Poljak. Mogu da komuniciram i sa lekarom. Posle rentgenskog pregleda, saopštava mi da bolujem od tuberkuloze pluća. Seku mi pod miškom tuberkulozne škrofule. Skorbut se brzo povlači i zubi prestaju da se klimaju. Stomatolog mi, iz usta, odstranjuje izumrlo tkivo.

Šetam po bolničkoj sobi u kojoj je oko 50 do 60 bivših logoraša i pronalazim dva Jevrejina iz Budimpešte i Novog Sada. Družimo se. Povremeno sedimo pred bolničkom barakom. Jedan od njih ima ogledalo, pa se ogledamo i pokušavamo da sagledamo kako nam telo izgleda. Konstatujemo da smo skeleti presvučeni kožom. Na nogama su najšira kolena. Mišićna masa ne postoji, pa pri sedenju koristimo jastuk.

Samoorganizovani nacionalni komiteti vrše popis logoraša. Dolazi i popisuje me predstavnik Jugoslovenskog komiteta. Od tada redovno dobijam „Dahavski poročevalec“ – list jugoslovenskih logoraša, na slovenačkom jeziku. Od Jugoslovena, u Dahau su internirani pretežno Slovenci.

Prolazi dan za danom. Amerikanci su zamislili da nam nemački ratni zarobljenici spremaju prostorije i održavaju čistoću. Loša zamisao. Bivši logoraši ne poštuju Ženevsku konvenciju o postupanju sa ratnim zarobljenicima.

Prošlo je oko mesec dana. Iz Jugoslovenskog komiteta javljaju da se sutra, 4. juna 1945. godine, kreće za Jugoslaviju.

Ujutro u 6 sati sam na zbornom mestu. Čekaju nas američki kamioni za prevoz trupa. Bivši logoraši su u nemačkim uniformama. Na meni visi uniforma Romelovog afričkog korpusa. Polazimo. Put nas vodi kroz Austriju, a u Italiju ulazimo preko Brenera. Muči nas dizenterija. Stanovnici sela kroz koja prolazimo zapanjeno posmatraju „nemačke vojnike“, na američkim kamionima, sa prema spolja okrenutim golim stražnjicama.

Nisam registrovao dolazak u Jugoslaviju. Možda sam zadremao. Međutim, dolazak u Ljubljanu je bio svečan: vojna muzika, narod nas zasipa poklonima. Govori, muzika, veselje... Noć je. Muči me dizenterija...

Sutradan sam primljen u bolnicu... No, to više nije priča o ratu.

EPILOG

Koncentracioni logori su opisivani od brojnih autora. Istoričari, književnici, političari, bivši logoraši, sociolozi, lekari i mnogi drugi dali su vredne doprinose razumevanju ovog fenomena dvadesetog veka. Kod većine opisa, kako logora tako i logoraša, međutim, priča se završava sa završetkom rata. Stvarnost je, verujem, unekoliko složenija.

Jevreji su u logor dovedeni na eksterminaciju. U zavisnosti od fizičkog stanja, eksterminacija se sprovodila po prispeću ili se malo odlagala u cilju iskorišćavanja još prisutne fizičke snage.

Posle inicijalne selekcije, ako je preživi, Jevrejin dospeva u logor gde ne vladaju, njemu znane, ustaljene civilizacione norme. Ovde se vodi borba za što duži ostanak u životu, a sredstva se ne biraju. U borbi za biološki opstanak, etički principi i moralne norme nisu od značaja. Novi sistem vrednosti favorizuje adaptibilne logoraše, sposobne da se brzo prilagođavaju promenljivim uslovima koncentracionog logora. Na delu je civilizacijska regresija.

Posle oslobađanja, iz logora izlazi logoraš kao delimično izmenjena ličnost. Resocijalizacija je neophodna, pretežno spontana i zadire, sa više ili manje uspeha, u sve segmente života. Posle kompletne logorske inverzije, bivši logoraš mora da nauči sve: od svakodnevnog ponašanja do tradicionalnih vrednosti civilizovanog društva. To je dug

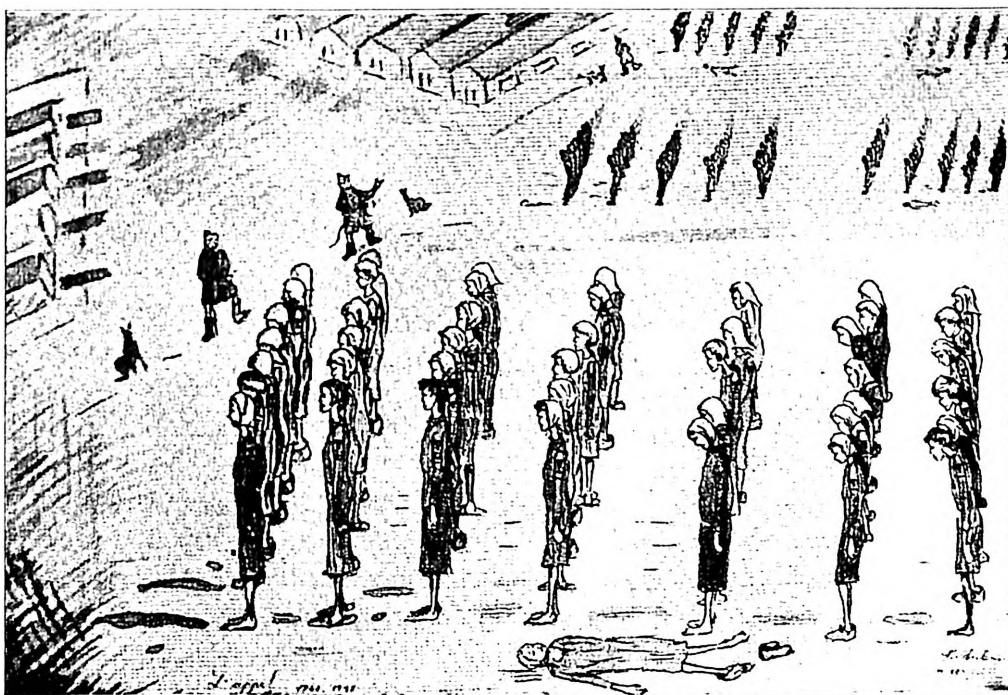
i mukotrpan put, nezavisan od planirane ili ostvarene stručne ili lične afirmacije.

Ostaje bez odgovora pitanje – da li su traume iz logora nestale ili su samo uspešno potisnute. Možda je to individualno. Sa moje strane, ponekad, u svojim mislima, prepoznajem duh Buhenvalda. To nisu logorske uspomene već razmišljanja po modelu logoraša. Aktualizuje se logorski marš:

„Buchenwald ich kann dich nicht vergessen,
weil du mein Schicksal bist...“

(„Buchenwalde ne mogu te zaboraviti,
jer Ti si mi sudbina.....“)

Subotica, mart 2002.

Prozivka (Appellstehen)

(Iz zbirke crteža belgijske slikarke Felicie Mertens, zatočenice broj 10465 u logoru Ravensbrik)